

Bevezető

A most közreadott gyűjtemény 280 közkeletű, népies, bizalmas vagy éppen a mai nyelvhasználatra jellemző szlenges magyar szólást, helyzetmondatnak is nevezett szójárást, továbbá közmondást (összefoglaló néven frazémát) tartalmaz. Pl. *pihen a babérjain, elnyeri a babérkoszorút, unja a banánt, elcsúszik egy banánhéjon, gyökerestül kiirt vmit, földbe gyökerezik vkinek a lába, kecskére bízza a káposztát, káposztalé folyik vkinek az ereiben, a rettek is megteremne/kikelne vkinek a kezén/térdén, Húzz el a retkesbe!* E szókapcsolatok közös vonása, hogy bennük valamilyen növény-, virág-, gyümölcsnév (pl. *babér, banán, gyökér, káposzta, rettek*) vagy ezekkel kapcsolatos, ezekből képzett szó (pl. *babérkoszorú, banánhéj, gyökerezik, káposztalé, retkes*) található.

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos, közkeletű szokásmondásainak rögzítése mellett szótárunkban hagyományőrző és népszerűsítő szándékkal szép számban szerepeltettünk régebbi gyűjtésekből származó, képszerűségük miatt könnyen érthető régies, népies, nyelvjárási kifejezéseket is.

Nem feledkeztünk meg a mai köznyelvre jellemző fordulatokról sem, azokról tehát, amelyeket a mai iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keres. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a szlenges kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókincsünknek olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újításra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szókimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezőmód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként ke-

zelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és bizonyos, szükségszerűen szubjektív módon megvont határon belül – nem tekinthettünk el.¹ Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a SZLENG vagy a VULG. minősítéssel jeleztük.

A szótár felépítése az alábbi alapelvek szerint készült:

1. A címszavak

A frazémák adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek. A címszó esetleges alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: <BORSÓZIK [BORSÓDZIK]>. Csúcsos zárójelben jelezzük a „másodlagos” címszavakat,

- a) amelyek valamilyen növény-, virág- vagy gyümölcsnévből képzett szavak: <BANÁNÉRLELŐ>, <DIÓHÉJ>, <KÁPOSZTALÉ>,
- b) amelyek a mai nyelvállapot szerint kizárólag csak állandósult szókapcsolat elvont elemeként fordulnak elő: <ÁGAS-BOGAS>, <BÜKKMAKK>, <FABATKA>, <HÉTSZILVAFÁS>.

Az utaló címszó szerkezete a következő: <BIKKFANYELV> → <BÜKKFANYELV>

2. A szócikkek felépítése

2.1. A címszavak ábécérendben követik egymást, és szócikkbokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett és típusazonosító jelekkel (● szólás, ■ helyzetmondat, ◆ közmondás) bevezetett állandósult szókapcsolatokat – típusonként a fenti sorrendben – betűrendben soroltuk be. A kezdő pozícióban lévő, gömbölyű zárójelben szereplő opcionális elemeket (pl. *ügy, olyan*) a betűrendbe sorolásnál nem vettük figyelembe.

---

¹ Ma még például nehezen eldönthető, hogy a lekicsinylés, lenézés fogalom kifejezésére alkotott, 'nem ért(esz) hozzá, gyenge (vagy), nem (vagy) elég jó' jelentésű *Kevés (vagy), mint X-ben az Y* szerkezetre épülő (pl. *Kevés [vagy], mint vöröshagymában a proletár öntudat*) szlenges, tréfás helyzetmondatok közül melyek válnak majd „szótáréretté”, vagy egyáltalán azzá válnak-e. Gyűjteményünkben ezeket tehát még nem szerepeltettük.

2.2. A szókapcsolatokat általában a legsemlegesebb alakjukban adjuk meg. Az ige, hacsak nem más alakban rögzült (pl. a helyzetmondatok, közmondások esetében), mindig egyes szám harmadik személyben szerepel.

Ha egy frazémában két növény-, virág- vagy gyümölcsnév is előfordul (pl. **konkolyt hint a tiszta búza közé** VÁL. ‘viszályt kelt’, **Gyümölcseről ismerni meg a (vén) fát.** KM. a) ‘{cselekedeteiből, tetteiből ismerik meg az ember igazi értékét}’; b) ‘{amilyenek a szülők, olyanok gyermekeik is}’), akkor azt mindkét címszónál (**konkoly és búza**, illetve **gyümölcs és fa**) kifejtjük. Ha eredetmagyarázat is kapcsolódik hozzájuk, akkor azt a ✧ jel után szintén mindkét címszónál megadjuk.

2.3. A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe beilleszhető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: **mással kapartatja ki a gesztenyét (a tűzből)** ‘mással végezteti el a munkát v. annak nehezebb, veszélyesebb részét, de az eredményt ő élvezzi’.

2.4. A szócikken belül a szókapcsolatok alkotóelemeinek változatait szögletes zárójelek között jelezzük. Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel válsztjuk el egymástól:²

- **árkon-bokron túl jár [jutott v. van]** már messze jár, messzire elfutott, elmenekült

2.5. A szerkezeti változatokat felmutató és így a betűrendben egymástól esetleg távolabb eső, de azonos jelentésű, szinonim frazémák esetében (vö. *Amilyen a fa, olyan a gyümölcse.* vs *Gyümölcseről ismerni meg a (vén) fát.*) szócikken belüli utalással járunk el az alábbiak szerint:

---

² Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.

FA

(...)

- ◆ **Amilyen a fa, olyan a gyümölcse.** KM., RITKA →
GYÜMÖLCSÉRŐL ISMERNI MEG A (VÉN) FÁT.
- ◆ **Árnyékaért becsülik [becsüljük] a vén fát.** KM.
{az idős embereket tapasztalataikért, tudásukért tiszteljük}

(...)

- ◆ **Gyümölcséről ismerni meg a (vén) fát.** KM. a)
{cselekedeteiből, tetteiből ismerik meg az ember igazi értékét}; b) {amilyenek a szülők, olyanok gyermekeik is}

Ha azonban a szinonim frazémák a vonzatoktól eltekintve a betűrendben egymást követik, akkor a változatokat függőleges vonnal választjuk el egymástól:

- **dióhéjba szorítva | dióhéjban elmondva** röviden, tömören összefoglalva (elmond, elmesél, előad vmit)

2.6. A szólások használatát, mondatba illesztését megkönnyítő vonzatokat dőlt betűvel és a szokásos szótári rövidítésekkel (*vkinek, vmitől, vmilyen* stb.) jelöljük. A kezdő helyzetben lévő *vkinek, vminek* stb. vonzatokat a szólások betűrendbe állításakor nem vettük figyelembe:

- **beadja a maszlagot vkinek** BIZ. becsap, félrevezet vkit

Ha a vonzat nem kötelező, azt kerek zárójelben adjuk meg:

- **fűt-fát ígér (vkinek)** mindent (még teljesíthetetlen dolgokat is) megígér (vkinek)

2.7. Azok az időbeli, csoportnyelvi és stílári jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött

és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak:

- **kocsányon lóg vkinek a szeme** BIZ., TRÉF. kíváncsian, sóvárogva, hosszasan néz, figyel (vkít v. vmit)

Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül:

- **a fű növést is hallja** a) TRÉF. tökéletes hallása van;
b) RÉG., GÚNY. sokat tud, igen bölcs

Több minősítő jegy megléte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli – csoportnyelvi – stiláris jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.

2.8. A kifejezés és a lexikai minősítés után következik a szóolás minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata (lásd az előzőekben elemzett példákat). A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójel között tüntetjük fel:

- **fából vaskarika** képtelen, lehetetlen dolog (főleg állítás, amelyben logikai ellentmondás van)

2.9. Ha a frazémák jelentését értjük is, azt már többnyire nem tudjuk, hogyan kapták átvitt értelmüket, milyen szemlélet, nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, szokástörténeti háttér alapján alakultak ki bennük a mára már gyakran elhomályosult képek. Szótárunk 107 esetben azoknak a frazémáknak

a többé-kevésbé elfogadott vagy elfogadhatónak látszó eredetmagyarázatát is bemutatja, amelyeknek jelentése alkotóelemeik jelentéséből közvetlenül nem vezethető le. A ✧ jellel bevezetett eredetmagyarázatok forrása jellemzően Bárdosi Vilmos *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* című, 2015-ben a Tinta Könyvkiadónál megjelent műve volt. A magyarázatok után kapcsos zárójelben FESz rövidítéssel megadott hivatkozások e mű oldalszámaira vonatkoznak, ahol az érdeklődő olvasó részletes szakirodalmi adatokat is talál. Ha egy frazémában két növény-, virág- vagy gyümölcsnév is előfordul (pl. **konkolyt hint a tiszta búza közé** VÁL. 'viszályt kelt'), akkor az eredetmagyarázatot mindkét címszónál (**konkoly** és **búza**) megadjuk.

Gyűjteményünk szólásaiban, közmondásaiban olyan régies, tájnyelvi vagy ritka szavak is előfordulnak, amelyeknek jelentését az átlagos mai nyelvhasználó nem ismeri. Ezeket is ebben az etimológiai kitekintő részben magyaráztuk meg:

- **zöld ágra vergődik** (*vkivel* v. *vmivel*) a) nehéz helyzetet sikeresen megold; b) *vkivel* megállapodásra jut v. *vmivel* eredményt ér el
- ✧ A szólás eredetével kapcsolatban több, pusztán a fantáziára épített magyarázat is napvilágot látott. Egyesek szerint a zöld a reménység színe, így a kifejezés reményeink valóra válását fejezi ki. Mások a földön vergődő sebzett madár képét hozzák fel, amelyik addig csapkod a szárnyával, míg csak föl nem vergődik egy faágra, és így megmenekülve a közvetlen veszélytől kedvezőbb helyzetbe jut. Valójában azonban egy német eredetű jövevényfrazémáról van szó (*auf einen grünen Zweig kommen*), amely a XVI–XVII. században még a némethez hasonlóan a *jön, megy* igével volt használatos. A jelentésben rejlő nehézségeket jobban kifejező *vergődik* ige később, vélhetően a *felvergődik* ige konkrét és átvitt jelentésének hatására került a kifejezésbe. A *zöld ág* a természet tavaszi ébredését, a növények, fák kizöldülését, a növekedést szimbolizálja. {FESz: 26}